

PETR PAVLÍNEK

GEOGRAFICKÝ ŘÁD V ANGLO-AMERICKÉ GEOGRAFII

P. Pavlínek: *Geographical Scale in Anglo-American Geography*. – Sborník ČGS, 99, 3, pp. 189 – 200 (1994). – The last decade witnessed important developments in the theory of geographical scale in Anglo-American geography. After a brief summary of scale issues in geography, this essay focuses on two theoretical debates around the question of geographical scale. The first theoretical approach is the political economy of scale developed by P. Taylor and is based on Wallerstein's world systems theory. The second approach has been proposed by N. Smith and is theoretically grounded in the theory of uneven development and Lefebvre's ideas about the production of space. Based on these two theoretical debates, the last section draws some implications for the study of transition in Central and Eastern Europe.

KEY WORDS: geographical scale – political economy – restructuring.

Oči geografa se rozzáří, když je řád zmíněn, protože schopnost lehce se pohybovat mezi jednotlivými řády a srovnávat rozdílné úrovně přístupu se ukázala být velkou výhodou při praktikování oboru.

James Bird, 1993, s. 19.

Úvod

Geografové se tradičně zabývají otázkou geografického řádu (měřítka). Všechny důležité geografické školy se snažily nějakým způsobem vyrovnat s otázkou, jak může geografický řád, tj. řádovostní úroveň, na které prováděli výzkum, ovlivnit jejich analýzy či výsledky výzkumu. Jaká je vhodná řádovostní úroveň pro výzkum jednotlivých geografických jevů? Získáme stejné výsledky budeme-li nějaký problém či jev studovat na rozdílných geografických řádovostních úrovních? Jakým způsobem může řádovostní úroveň, na které sbíráme data, ovlivnit výsledky? Podobné otázky si kladli tradiční regionální geografové, zastánci kvantitativního směru v geografii a samozřejmě i příznivci všech post-positivistických směrů v anglo-americké geografii. Otázka geografického řádu je jedním z přetrvávajících témat v geografii. Nové přístupy k pojetí a chápání geografického řádu se v anglo-americké geografii rozvinuly v posledním desetiletí. Cílem předloženého příspěvku je uvést tyto nové přístupy do české geografie a polemizovat o jejich možném uplatnění při studiu transformace českého hospodářství a společnosti.

Příspěvek se po velice stručném shrnutí tradičních přístupů k otázce geografického řádu v anglo-americké geografii soustředí na dvě teoretické debaty, které se rozvinuly okolo tohoto problému v osmdesátých letech. Oba přístupy jsou založeny na marxistické geografii. První rozvinul P. Taylor (1981, 1982, 1989) a je založen na Wallersteinově teorii světových systémů. Druhý přístup byl navržen N. Smithem (1987, 1988, 1990, N. Smith a W. Dennis 1987) a je teoreticky založen na teorii nerovnoměrného rozvoje a na myšlence H. Lefebvra (1991) o produkci prostoru. Závěrečná část příspěvku diskutuje možnosti uplatnění těchto dvou přístupů při studiu transformace ve střední a východní Evropě.

Geografie a geografický řád

Geografové tradičně rozeznávají tři základní úrovně geografického měřítka (řádovostní úrovně) - makroúroveň, mezoúroveň a mikroúroveň - a potíže vyvolané snahami zapojit všechny tyto řádovostní úrovně do geografického výzkumu a vzájemně je propojit. Tak například tradiční anglo-americká regionální geografie se zaměřila na empirický výzkum na mezoúrovni s druhotným zájmem na mikroúrovni, protože hodnota a význam mikrostudií v regionální geografii byly zpochybňovány (W. Meyer a kol., 1992). Regionální geografové nevyvinuli žádnou rigorózní teoreticky založenou definici geografické škály a přístupu k její roli v geografickém výzkumu (N. Smith a W. Dennis, 1987).

Geografický řád a prostorová analýza

Problémy spojené s prováděním a propojováním geografického výzkumu na rozdílných řádovostních úrovních se staly více zřejmé během padesátých a šedesátých let našeho století, kdy anglo-americká geografie byla ovládána školou prostorové analýzy. Geografové si například uvědomili, že existuje souvislost mezi nahodilostí a řádovostí, a že náhodné rozložení určitého jevu na jedné řádovostní úrovni neznamená, že toto rozložení je náhodné na všech řádovostních úrovních (D. Harvey, 1968). Geografové si také uvědomili, že sběr dat a výzkum jednoho jevu na různých řádovostních úrovních může přinést velice rozdílné výsledky (J. Bird, 1993). Předchozí předpoklady, že teorie vyvinuté a testované na jedné řádovostní úrovni budou platné na ostatních řádovostních úrovních, se ukázaly být nesprávné. Geografové tak došli k poznání, že studie na makroúrovni a mikroúrovni se nutně nedoplňují z celé řady filozofických a metodologických důvodů (M. Watson, 1978). Z těchto důvodů museli prostoroví analytici čelit konfliktu řádovostních úrovní namísto jejich vzájemnému doplňování se.¹⁾

Nebezpečí tzv. ekologického klamu²⁾ vedlo mnoho geografů k omezení jejich analýzy na jednu řádovostní úroveň, což jim ale znemožňovalo generalizovat jejich výsledky a dělat závěry či předpoklady o ostatních řádovostních úrovních analýzy (M. Watson, 1978). To však bylo často vážnou překážkou v jejich snahách formulovat obecné zákonitosti o geografických strukturách a jevech, což byl jeden z hlavních cílů prostorové analýzy. Prostoroví analytici z těchto důvodů odmítli analýzy na řádovostní mikroúrovni jako nemožné, zavádějící, nenutné a méně úspěšné než makroanalýzy, a soustředili proto jejich výzkum na řádovostní makroúroveň (M. Watson, 1978).

Post-positivismus a analýzy na řádovostní mikroúrovni

Postpozitivistické přístupy v geografii (včetně behaviorální geografie) odmítají pojetí geografického řádu rozvinuté při tzv. kvantitativní revoluci a praktikované školou prostorové analýzy. Podle jejich názoru je škola prostorové analýzy v geografii založena na špatných předpokladech, a proto je i její přístup ke geografickému řádu neadekvátní. Teorie a modely vybudované na řádovostní makroúrovni s použitím makroanalýzy mají velice omezené předpovědácí a také vypovědácí schopnosti, protože přehlíží mikroanalýzu a řádovostní mikroúroveň. Tak například behaviorální geografové tvrdí, že makro

¹⁾ V české geografii se problémem řádovosti a řádovostní diferenciaci zabýval M. Hampl (1971).

²⁾ Usuzování, že statistické struktury na makroúrovni jsou replikovány na mezoúrovních a mikroúrovních a odvozování znaků jednotlivců ze souhrnných dat za obyvatelstvo. Výsledky analýzy na jedné řádovostní úrovni jsou zavádějící při jejich aplikaci na nižší řádovostní úrovni.

přístupy jsou neúspěšné, mikroanalýza je nejdůležitější pro správné vysvětlení určitého jevu a správné úsudky o ostatních řádovostních úrovních mohou být učiněny pouze od řádovostní mikroúrovně směrem k makroúrovni (M. Watson, 1978).

Humanistická geografie zdůrazňuje výzkum na řádovostní mikroúrovni ve své metodologii a celkovém filozofickém přístupu ke geografickému výzkumu. Její přístup ke geografickému výzkumu se liší nejen od přístupů kvantitativní geografie, ale také od všech ostatních geografických metod běžných v anglo-americké geografii před tzv. kvantitativní revolucí. Tak například C. Sauer (1941), známý zakladatel americké kulturní geografie, prohlášoval, že „geografie je vědou, která nemá nic společného s lidskými jedinci“. Humanističtí geografové se na rozdíl od toho pokusili přinést „lidi v celé jejich komplexitě do centra geografie“ (P. Cloke a kol., s. 58).

Výzkum humanistického geografa G. Rowlese (1978, 1980) a jeho bezvýhradné soustředění se na řádovostní mikroúroveň je dobrým příkladem humanistické metodologie. Opomíjení řádovostní makroúrovně však vyvolává celou řadu podstatných otázek, nejen metodologických, o tomto přístupu ke geografickému výzkumu. Jakým způsobem mohou humanističtí geografové zapojit společenské procesy do jejich výzkumu zdůrazňujícího jedinečnost osobních zkušeností každého jedince? Nestudují jedince odtržené od společnosti? Zdá se, že humanističtí geografové jako například G. Rowles svým soustředěním se na řádovostní mikroúroveň a opomíjením makroúrovně opomíjejí společenské a politické struktury a jejich vazby, v nichž každý jedinec existuje.

Problémy geografického studia spojené s přístupy snažícími se zdůrazňovat analýzu na pouze jedné řádovostní úrovni při opomíjení ostatních řádovostních úrovní tak vyvolaly potřebu nových přístupů, které by mohly být uplatňovány na všech řádovostních úrovních a dovolovaly by geografům volně se mezi nimi pohybovat bez toho, aby museli měnit metodologii, či dokonce filozofii svého výzkumu. Je zřejmé, že jak makro tak mikro přístupy mají své výhody a nevýhody (viz M. Watson, 1978, s. 44–45 pro jejich souhrn). Geografové by měli být otevření k metodám výzkumu prováděného na různých řádovostních úrovních. Měli by být schopni integrovat pozorování, teorie a konceptualizace na řádovostních makro a mikroúrovních, což by jim umožnilo studovat svět v celé jeho komplexitě (R. Palm, 1986). Geografové by neměli chápat geografický řád jako bariéru pro jejich pochopení vztahů mezi přírodou a společností, které spojují lokální a globální jevy (W. Meyer a kol., 1992). Kritika přístupů ke geografickému studiu soustřeďujících se na jedinou řádovostní úroveň a snahy překonat tato omezení se staly základem nových přístupů k zapojení geografického řádu do geografického studia.

Taylorova politická ekonomie řádu

Jak jsme již ukázali, rozdílné přístupy ke geografickému studiu byly neschopné se adekvátně vyrovnat s problematikou geografického řádu v anglo-americké geografii. Ukázalo se, že geografie potřebuje nové přístupy, které by nebyly omezené na jedinou řádovostní úroveň, ale naopak by mohly integrovat studie na různých řádovostních úrovních v jediný komplexní přístup ke geografickému studiu. Jedním z pokusů vyvinout takový přístup je politická ekonomie řádu rozvinutá v politické geografii Petrem Taylorem v osmdesátých letech (1981, 1982, 1986, 1989). Geografický řád je v tomto přístupu použit jako základní organizační princip politické geografie a politická ekonomie řádu umožňuje rozpoznat a ohodnotit spojitosti mezi řádovostními úrovněmi. Následující část příspěvku shrnuje a hodnotí Taylorovu politickou ekonomii řádu.

Podle P. Taylora (1981) existují tři základní řádovostní úrovně – globální, národní a městská (resp. lokální), které jsou vzájemně propojené perspektivou světového hospodářství. Existence tří základních řádovostních úrovní byla v geografii uznávána již dříve, ale nikdo se nepokusil tuto skutečnost teoreticky ospravedlnit, a tyto tři řádovostní úrovně byly proto jednoduše přijímány jako dané. Z tohoto důvodu je nutné vytvořit systém, který by dokázal vysvětlit, proč tyto tři řádovostní úrovně existují a jaké jsou jejich vzájemné vztahy. Politická geografie může poté tyto řádovostní úrovně využívat při svém výzkumu (P. Taylor, 1989).

Taylorovo pojetí a vysvětlení existence tří základních řádovostních úrovní je založeno na Wallersteinově teorii světových systémů a jeho horizontální trojvrstevné geografické struktuře – jádru, periférii a semiperiférii (pro podrobnější diskuzi viz P. Taylor, 1989). Mezinárodní, národní a nižší než národní řádovostní úrovně vytvářejí vertikální trojvrstevnou geografickou strukturu v centru s národním státem. Prostřední kategorie odděluje konfliktní zájmy ve všech trojvrstevných strukturách. Národní stát proto urovnává či mírní konflikty mezi globální a lokální řádovostní úrovní a odděluje je od sebe (P. Taylor, 1986, 1989).

Tři řádovostní úrovně reprezentují tři prostorové systémy, celosvětový, národní a městský, a hrají rozdílné základní role ve světovém hospodářství, kde světové hospodářství je řádovostní úrovní reality, stát a národ představují řádovostní úroveň ideologie a město je řádovostní úrovní konkrétních zkušeností či praxe (P. Taylor, 1982).

Řád reality

Řád reality je globální řádovostní úroveň, světové hospodářství (P. Taylor, 1981, 1982, 1989). Tato řádovostní úroveň je nejdůležitější, protože v sobě zahrnuje ostatní řády a definuje jejich vlastnosti a veškerá vysvětlení systému a v něm působících procesů musí být vystopována až na tuto řádovostní úroveň (P. Taylor, 1981, 1989). Proces kapitalistické akumulace operuje prostřednictvím světového trhu na celosvětové úrovni a tato globální povaha akumulace je základní hnací silou kapitalismu. Z tohoto důvodu je řád reality řádovostní úrovní, na které jsou životy lidí a jejich prostředí organizovány a vykořisťovány (P. Taylor, 1981).

Řád konkrétních zkušeností

Řád konkrétních zkušeností či praxe je řádovostní úrovní města (P. Taylor, 1981, 1982). Bylo by pravděpodobně vhodnější nazývat tuto řádovostní úroveň lokální než městskou, protože ne každý žije ve městě, a proto by byla velká část lidí z této řádovostní úrovně v Taylorově modelu vyloučena, přestože města jsou nejdůležitější místa výroby, spotřeby, akumulace kapitálu a konfliktu rozličných tříd, rasových, etnických a kulturních skupin. Na této řádovostní úrovni uspokojujeme naše základní lidské potřeby – obydlí, práce, spotřeba atd. (P. Taylor, 1989). Naše životy však nejsou ovlivňovány pouze lokálními procesy a událostmi, ale ve stále rostoucí míře také procesy, které operují na globální úrovni. Rozhodující události a procesy, které ovlivňují naše životy ve skutečnosti operují na globální úrovni a my s nimi přicházíme do styku na lokální úrovni prostřednictvím národního státu. Národní stát může do velké míry ovlivnit konkrétní dopady globálních procesů na jednotlivá sídla (P. Taylor, 1981, 1989). Tyto globální procesy se stávají stále více důležitými s tím, jak vzrůstá globalizace kapitálové akumulace, šíření kapitalistického způsobu výroby (bývalé socialistické státy střední, východ-

ní Evropy a Sovětského svazu) a rostoucí mezinárodní politický a hospodářský vliv celosvětových organizací (rostoucí vliv OSN, vliv GATT na celosvětový obchod atd.).

Řád ideologie

Řád ideologie je řádovostní úroveň národního státu (P. Taylor, 1981). Jak už jsme uvedli, úkolem této řádovostní úrovně je zmírňovat konflikty mezi řádem reality a řádem konkrétních zkušeností, a tím udržovat stabilitu celého systému nebo jinými slovy ideologie odděluje konkrétní zkušenosti od reality (P. Taylor, 1989). Ideologie představuje v Taylorově modelu na rozdíl od reality pouze částečné a neúplné chápání systému, které zkrsluje realitu do nepravdivého a omezeného obrazu. Realita světového systému je filtrována skrz národně orientované ideologie a výsledkem jsou její různé, často opačné a konfliktní interpretace a rozdílné světové názory. Rozdílné interpretace reality vedou k politické roztříštěnosti, která funguje jako prostředek pro odvedení pozornosti a protestu od klíčových procesů na řádu reality (P. Taylor, 1989). Mnohé lokální problémy související se změnami v globální akumulaci kapitálu jsou řešeny politickými prostředky, jejichž dosah většinou nepřekračuje úroveň národních států. Proto nemají šanci ovlivnit procesy, které operují na globální řádovostní úrovni – řádu reality.

Jako příklad můžeme uvažovat o dopadech deindustrializace na jednotlivá města a malá sídla v USA a v západní Evropě. Proces deindustrializace je výsledkem měnicích se strategií akumulace kapitálu, které operují na globální řádovostní úrovni – řádu reality. Dopady uzavření továren jsou nejvíce pocitovány lokálně – na řádu konkrétních zkušeností. Tyto dopady mohou být zmírňovány vládními programy a pomocí, jako například podporou pro nezaměstnané, dotacemi do místních rozpočtů, regionální politikou, která přitahuje nové investice atd. Taková vládní politika však představuje pouze přechodné řešení problému. Opravdové příčiny deindustrializace nejsou řešeny, a to částečně proto, že jsou velice často mimo dosah jakýchkoliv národních řešení či programů. Zároveň je zajímavé uvažovat o nedávných návrzích odborových hnutí, jež se týkaly internacionalizace a eventuální globalizace jejich operací a jejich možných důsledcích pro kapitálovou akumulaci, protože řád reality by byl přímo konfrontován s řádem konkrétních zkušeností bez zprostředkovací a zmírňovací funkce národního státu. Taylorův model naznačuje, že taková situace by mohla vést k destabilizaci celého globálního kapitalistického systému.

Je nutné si uvědomit, že zde nehovoříme o třech rozdílných procesech operujících na třech rozdílných řádovostních úrovních, ale že existuje pouze jeden proces projevující se na třech řádovostních úrovních (P. Taylor, 1989): změny ve strategiích kapitálové akumulace jsou pocitovány na lokální úrovni v jednotlivých lokalitách (např. uzavření továrny), tyto změny ve strategiích kapitálové akumulace jsou ospravedlňovány na řádovostní úrovni národního státu (např. tím, že je nutné restrukuralizovat výrobu, a tím zvýšit efektivitu národního hospodářství), aby přinesly konečný prospěch na globální řádovostní úrovni (např. pro určitou nadnárodní společnost, která uzavřela svoji továrnu v nějaké vyspělé zemi, aby mohla přesunout výrobu do méně rozvinuté země, kde může platit daleko nižší mzdy, a tím zvýšit svoje zisky).

Taylorova politická ekonomie řádu řeší mnoho problémů, se kterými se potýkaly dřívější geografické přístupy k řádu. Zahnuje v sobě všechny tři základní řádovostní úrovně od lokální po globální a neomezuje se proto na jedinou z nich. Tyto tři řádovostní úrovně navíc vzájemně propojuje na základě existence jediného systému, globálního hospodářství, projevujícího se na všech třech řádovostních úrovních.

Problémy spojené s tímto modelem zahrnují jeho neuspokojivou definici lokální řádovostní úrovně, která v Taylorově modelu opomíjí venkovské obyvatelstvo. Dalším zdrojem problémů je Taylorova definice národních států jako koherentních jednotek do

té míry, pokud tvoří ideologické jednotky; tedy národní státy jsou hospodářská, společenská a politická území, ve kterých se vyvinula určitá ideologická stabilita. Za prvé, mnoho národních států se do určité míry vzdalo své ideologické celistvosti tím, že se staly členy nadnárodních celků nebo organizací (např. Evropské unie). To by mohlo podle Taylorova modelu znamenat ztrátu jejich stability (A. Kirby, 1985). Za druhé, Taylorův model vynechává státy, které nespĺňují definici národního státu. Tento model se také nezmiňuje o regionální řádovostní úrovni, přestože regionální ekonomické systémy většinou umístěné mezi lokální a národní řádovostní úrovni jsou obvykle základními jednotkami národních hospodářství a jak následující část ukáže, řádovostní úroveň oblastí prochází hlubokou transformací během současné ekonomické restrukturalizace.

Produkce geografického řádu

Druhý příspěvek k rozvoji teorie geografického řádu je reprezentován prací N. Smithe (1987, 1988, 1990, N. Smith a W. Dennis, 1987). N. Smith (1990) využil Taylorův model politické ekonomie řádu jako odrazový můstek pro jeho vlastní přístup. Používá stejné tři základní řádovostní úrovně, globální, národní a městskou³⁾, ale na rozdíl od Taylora a Smithe nesdílí jeho nadšení pro Wallersteinovu teorii světových systémů⁴⁾. Namísto toho, Smith rozvíjí více materialistickou perspektivu založenou na teorii nerovnoměrného rozvoje s použitím Lefebvreovy myšlenky produkce prostoru (H. Lefebvre, 1979, 1991). Tři základní řádovostní úrovně jsou výsledkem nezbytné diferenciací kapitalistického (abstraktního) prostoru⁵⁾ do jednotlivých řádovostních úrovní společenské aktivity. Tyto tři geografické řádovostní úrovně jsou používány kapitálem jako prostředek organizace a integrace procesů, které jsou součástí jeho akumulace a reprodukce. Integrované kapitalistické hospodářství je organizováno na těchto řádovostních úrovních (N. Smith, 1990).

Jelikož kapitál tvoří (produkuje) svoje geografické řádovostní úrovně za účelem organizace svého oběhu a akumulace, tyto řádovostní úrovně se periodicky mění během transformace a restrukturalizace kapitalismu. Geografické řádovostní úrovně akumulace a oběhu kapitálu jsou proto společensky produkovány a řádovostní úroveň, na které se vytvářejí jednotlivé oblasti a dosahují určité soudržnosti není předem určena, ale je spíše výsledkem specifických společenských procesů (N. Smith a W. Dennis, 1987).

Restrukturalizace geografického řádu

Období po druhé světové válce se vyznačovalo transformací ekonomických aktivit v rozvinutých zemích směrem k rostoucí internacionalizaci vzájemného obchodu a později ke globalizaci výroby. Tradiční národní řádovostní úroveň výroby v důsledku této hospodářské transformace zastarala a její ekonomická organizace začala být nepřiměřená požadavkům stále se rozvíjející výroby. Státní hranice jednotlivých států také ekonomicky zastaraly a musely být posíleny politicky. Hospodářské oblasti uvnitř jednotlivých zemí nebyly politicky chráněny, a proto byla jejich prostorová reorganizace možná a proběhla současně s ekonomickou (hlavně průmyslovou) reorganizací. Výsledkem

³⁾ N. Smith (1990) navrhuje v doslovu ke druhému vydání knihy „Uneven Development“ doplnění těchto tří základních řádovostních úrovní o úroveň domácnosti, která je rozhodující pro vztahy společenské reprodukce a konstrukci vztahů mezi mužem a ženou. Smith také navrhuje nahrazení řádovostní úrovně města lokální řádovostní úrovní (s. 189, poznámka č. 15).

⁴⁾ Smithovi se nelíbí Wallersteinovo pojetí „Směnného prostoru“ (viz N. Smith, 1990, s. 195, poznámka č. 7).

⁵⁾ H. Lefebvre (1979) nazývá prostor produkován kapitalismem a neokapitalismem abstraktní prostor. N. Smith (1990) používá stejný termín pro jeho popis kapitalistického prostoru.

těchto změn byla tvorba nových regionálních systémů a nových oblastí. Tyto nové oblasti se lišily od starých oblastí nejen svým charakterem, ale i svoji řádovostní úrovní (N. Smith a W. Dennis, 1987). Smith a Dennis (1987) ukazují jak se geografický řád ekonomické organizace zvětšil a tento růst se zrychlil s rozvojem a expanzí řádu výroby ve Spojených státech amerických (dále jen USA).

Restrukturalizace celosvětového a národních hospodářství, která začala na konci šedesátých a začátku sedmdesátých let, vyústila v nový řád a formy regionalizace s tím, že globální hospodářství bylo hnací silou těchto regionálních změn (N. Smith a W. Dennis, 1987, N. Gillickman a A. Glasmeier, 1989, J. Kolko, 1988). Situace v USA byla charakterizována hospodářským úpadkem tradičního průmyslového jádra na severu a severovýchodě a hospodářským růstem na jihu (viz např. L. Rodwin a H. Sazanami, 1989, L. Sawers a W. Tabb, 1984, B. Bluestone a B. Harrison, 1982). Západní Evropa zažila podobné regionální změny, když staré průmyslové oblasti prošly výrazným hospodářským poklesem a centra hospodářské aktivity se přesunula do nových oblastí (viz např. L. Rodwin a H. Sazanami, 1989, k situaci v západní Evropě a D. Massey, 1984, ve Velké Británii).

Změny spojené s ekonomickou restrukturalizací (internacionalizace výroby v některých sektorech, reorganizace struktury jednotlivých podniků, nová organizace pracovního procesu, snižování nákladů na přepravu jednotlivých komodit, rostoucí soutěživost mezi jednotlivými oblastmi atd.) vedly k fragmentaci starého regionálního prostoru do mozaiky jednotlivých lokalit a ve stejné době je stará regionální struktura absorbována do větších jednotek, s tím jak regionální řádovostní úroveň přerůstá z jednotky národního prostoru do jednotky mezinárodního prostoru (N. Smith, 1988, N. Smith a W. Dennis, 1987). Tento proces představuje úplnou restrukturalizaci řádovostní úrovně, na níž jsou regiony formovány jako soudržné a celistvé hospodářské jednotky z řádovostní úrovně státu - oblasti jsou formovány na národní úrovni jako podjednotky národního hospodářství - na nadnárodní (mezinárodní) řádovostní úroveň - oblasti jsou formovány jako podjednotky mezinárodního hospodářství (N. Smith a W. Dennis, 1987). Nové oblasti se vytvářejí jako výsledek lidské aktivity - kapitálové akumulace, politické změny a kulturního rozvoje. Jestliže chceme pochopit tuto regionální změnu a jak se projevuje v jednotlivých lokalitách, potřebujeme pochopit produkci geografického řádu, která by se měla stát součástí nové teorie geografického řádu.

Geografický řád a transformace ve střední a východní Evropě

Globální síly a transformace ve střední a východní Evropě

Je zřejmé, že transformace ve střední a východní Evropě (dále jen SVE) je součástí globální restrukturalizace a je možné vyzorovat, že globální kapitál zastoupený nadnárodními společnostmi na této transformaci hodně získá. Globální kapitál se stěhuje do SVE ne za účelem pomoci těmto zemím devastovaným komunismem, ale za účelem zvýšení svých zisků a rozšíření svých operací do oblastí, která byla do velké míry z jejich dosahu vyloučena v celém poválečném období. Cílem nadnárodních společností je získat nové trhy pro své výrobky a využít levnou pracovní sílu ve SVE⁹⁾. Národní hospodářství zemí SVE se již zapojila do globálního hospodářství po kolapsu RVHP v důsledku rychlé reorientace jejich zahraničního obchodu směrem k vyspělým průmys-

⁹⁾ Průměrný měsíční plat v prvních třech měsících 1993 (v amerických dolarech): Maďarsko 267, Polsko 224, Česká republika 178, Slovensko 169 (Lidové noviny, 15.10.1993). Průměrný hodinový plat v průmyslu dosahoval v Polsku v roce 1990 méně než 1/15 platu v USA, 1/20 v Německu, ale hlavně méně než 1/3 v nově industrializovaných zemích. (Jestliže USA = 100 = \$ 15,20 za hodinu, Německo 138, Japonsko 82, Francie 98, Španělsko 72, Portugalsko 20, Jižní Korea 24, Singapur 19, Mexiko 12, Polsko 6.) Podle O. Blancharda a kol., 1991, s. 72.

lovým zemím. Jestliže chceme pochopit opravdové hnací síly transformace ve SVE, nesmíme globální řádovostní úroveň vynechat z naší analýzy transformace.

V tomto smyslu je také užitečné uvažovat o roli mezinárodních (globálních) organizací při transformaci ve SVE. Mezinárodní měnový fond, Světová banka, Evropská banka pro rekonstrukci a rozvoj a další se podílejí na přípravě programů transformace v jednotlivých zemích SVE nebo je alespoň určitým způsobem „schvalují“. Zahájení transformace ke kapitalismu a jednotlivých transformačních kroků (cenová liberalizace, liberalizace zahraničního obchodu, privatizace atd.) jsou nezbytnými podmínkami, které musí jednotlivé státy SVE splnit, aby mohly obdržet další půjčky od těchto globálních finančních institucí. Je zřejmé, že státy SVE by v některých případech byly neschopny pokračovat v transformaci bez dalších půjček a z tohoto důvodu jsou často ochotny souhlasit s téměř jakýmkoliv podmínkami.

Hospodářsky rozvinuté země (např. USA) a nadnárodní organizace (např. Evropská unie - EU) navíc vyvíjejí silný politický tlak na země SVE, aby pokračovaly v demokratizaci a ekonomické transformaci nehledě na její sociální následky. Současně s tím však EU chrání svoje trhy a omezuje dovozy ze SVE. USA a západní Evropa také hodně získaly rozpadem Varšavské smlouvy a ukončením studené války po kolapsu komunismu. Dnes však odmítají poskytnout bezpečnostní záruky zemím SVE⁷⁾. Je proto důležité brát v úvahu globální síly a globální řádovostní úroveň (řád reality) při analýze transformace ve SVE a jejich dopadech na jednotlivé oblasti či lokality.

Produkce řádu ve střední a východní Evropě?

Mezi politickými a ekonomickými změnami ve SVE existují zřejmé souvislosti. Ve většině zemí SVE byla ekonomická transformace zahájena po politických změnách, poté, co byly komunistické vlády zbaveny moci a byla zahájena demokratizace společnosti. Politická rozhodnutí zatím hrála daleko důležitější roli než hospodářské změny při restrukturalizaci a případné produkci geografického řádu ve SVE, uijeme-li perspektivu N. Smithe. Můžeme však očekávat, že v dohledné době i ekonomická transformace povede ke změnám existujících geografických řádů.

Na rozdíl od pozorování Smithe a Dennise (1987), na příkladu USA, se zdá, že ve SVE se geografická řádovost spíše zmenšuje, než zvětšuje. Je možné, že to je první krok při restrukturalizaci geografického řádu ve SVE, jejímž výsledkem by mohla být produkce nového geografického řádu. Politická a ekonomická fragmentace bývalého východního bloku (např. rozpad Varšavské smlouvy a RVHP) vedla ke zpretrhání a restrukturalizaci politických a ekonomických vazeb v celé oblasti. Současně s tím proběhla politická fragmentace mnohonárodnostních států. Rozpad Československa vyústil v celou řadu změn existujících řádovostních úrovní. Národní řádovostní úroveň se zmenšila z federální na bývalou republikovou úroveň v České republice (ČR) a na Slovensku. Jiným politickým rozhodnutím byl zrušen systém bývalých krajů v roce 1990 a nová oblastní struktura nebyla zatím ještě vytvořena. Na lokální úrovni došlo k rozsáhlé fragmentaci existujících obcí do většího počtu samostatných sídelních jednotek⁸⁾.

⁷⁾ Zbrojní průmysl bývalého Československa je názorným příkladem toho, jak globální kapitál může získat na transformaci ve SVE. Zastavení vývozu zbraní a snahy o konverzi zbrojního průmyslu byly aplaudovány vládami rozvinutých západních zemí, ale zbrojařské firmy ze států jako USA, Francie a Švýcarsko okamžitě obsadily trhy se zbraněmi, jakmile je Československo opustilo. Západní pomoc při konverzi zbrojního průmyslu byla a je minimální a omezuje se ve velké většině na technickou expertízu a poradenství. Neúspěšná konverze hospodářsky devastovala oblasti závislé na zbrojní výrobě (střední Slovensko), zanechala tisíce lidí bez práce a významně přispěla k rozpadu Československa (viz např. Y. Kiss, 1993, nebo S. Fisher, 1993).

⁸⁾ Počet obcí vzrostl z 4 120 v roce 1989 na 5 768 v roce 1991 (P. Dostál, J. Kára, 1992).

Ve stejné době se české hospodářství pomalu, ale ve stále rostoucí míře zapojuje do evropského a celosvětového hospodářství. Vzájemný obchod mezi ČR a EU vzrůstá a hospodářské (také politické a kulturní) vazby jsou posilovány. Jestliže ekonomická integrace ČR do EU bude pokračovat, je možné, že nové hospodářské oblasti, které se eventuálně vytvoří během ekonomické transformace v ČR jako soudržné a celistvé jednotky, se budou formovat na evropské úrovni (jako podjednotky evropského hospodářského prostoru), spíše než na úrovni ČR (jako podjednotky českého hospodářského prostoru). Vytvoření těchto nových hospodářských oblastí by bylo výsledkem ekonomické, politické, společenské a kulturní transformace v ČR.

Je zřejmé, že existující geografický řád prochází významnou restrukturalizací, ale je velice obtížné spekulovat o možném výsledku této transformace z hlediska nové regionální struktury a řádu, protože transformace je teprve ve svých začátcích a celý systém je v pohybu. Jak jsme si ukázali, zdá se, že v současné době probíhají dva protichůdné procesy: na jedné straně fragmentace existující regionální struktury ilustrovaná rostoucím počtem obcí a neexistencí krajů, na druhé straně můžeme v budoucnosti pravděpodobně očekávat zvětšení hospodářské oblastní řádovostní úrovně v důsledku politické a ekonomické integrace se západní Evropou.

Závěr

Geografický řád je jedním z důležitých konceptů v anglo-americké geografii. Geografie však postrádala systematický teoretický přístup k této problematice a jejího zapojení do geografického studia. Tradiční přístupy regionální geografie považovaly řádovostní úrovně za něco daného. Škola prostorové analýzy v geografii se zaměřila na řádovostní makro úroveň při výstavbě svých teoretických modelů a odmítala mikro přístupy z důvodu nebezpečí ekologického klamu. Humanistická a behaviorální geografie zvolily opačný postup a soustředily se na řádovostní mikroúroveň při odmítání makro studií. Všechny tyto přístupy byly neúspěšné ve snahách integrovat různé řádovostní úrovně v jeden systém.

Pokusy vybudovat teorii geografického řádu, které se objevily v osmdesátých letech, jsou založeny na marxistických přístupech v geografii. Taylorova politická ekonomie řádu je založena na tvrzení, že ve skutečnosti existuje pouze jedna rozhodující hnací síla za procesem ekonomického rozvoje v kapitalistické společnosti, která se projevuje různě na všech základních řádovostních úrovních. Smithova teorie geografického řádu ukazuje, že současné období ekonomické restrukturalizace je také obdobím restrukturalizace geografického řádu.

Jaké můžeme učinit závěry pro studium transformace ve SVE? Důležitým zjištěním je skutečnost, že bychom neměli omezovat své studium na řádovostní úroveň státu, či oblastí, ale musíme do naší analýzy transformace zahrnout i globální procesy probíhající v řádu reality. To nám umožní daleko lépe pochopit národní strategie transformace a jejich dopady v jednotlivých oblastech a lokalitách. Restrukturalizace geografického řádu probíhá paralelně s celkovou transformací ve SVE, je však obtížné odhadnout výsledek této restrukturalizace. Můžeme však předpokládat, že integrace se západní Evropou a ekonomická transformace eventuálně povedou ke zvětšení regionálního řádu hospodářského prostoru, která se bude pravděpodobně formovat v zemích SVE na evropské, spíše než na národní úrovni.

Poděkování. Děkuji Ludkovi Sýkorovi za cenné připomínky při dokončování tohoto článku.

- BIRD, J. (1993): *The Changing Worlds of Geography. A Critical Guide to Concepts and Methods*. 2. vyd., Oxford, Clarendon Press, 307 s.
- BLANCHARD, O., DORNSBUCH, R., KRUGMAN, P., LAYARD R., SUMMERS, L. (1991): *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, MA, a Londýn, The MIT Press, 98 s.
- BLUESTONE, B., HARRISON B. (1982): *The Deindustrialization of America, Plant Closing, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York, Basic Books, 323 s.
- CLOKE, P., PHILO, C., SADLER, D. : *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates*. New York, Guilford Press, 240 s.
- DOSTÁL, P., KÁRA, J. (1992): Territorial administration in Czechoslovakia, an overview. In: Petr Dostál, Michal Illner, Jan Kára and Max Barlow (eds.): *Changing Territorial Administration in Czechoslovakia, International Viewpoints*. Amsterdam, Department of Human Geography, Faculty of Environmental Sciences, University of Amsterdam, s. 17-32.
- DUNCAN, S., SAVAGE, M. (1989): Space, scale and locality. *Antipode*, 21, č. 3, s. 179-206.
- FISHER, S.(1993): The Slovak Arms Industry. *RFE/RL Research Report*, 2, č. 38, 24. září 1993, s. 34-39.
- GLICKMAN, N.J., GLASMEIER, A.M. (1989): The international economy and the American South. In: Rodwin, L., Sazanami, H. eds.: *Deindustrialization and Regional Economic Transformation, The Experience of the United States*. Boston, Unwin Hyman, s. 60- 80.
- HAMPL, M. (1971): Teorie komplexity a diferenciací světa (se zvláštním zřetelem na diferenciaci geografickou). Praha, Univerzita Karlova, 183 s.
- HARVEY, D.W. (1968): Pattern, process and the scale problem in geographical research. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 45, s. 71-78.
- KIRBY, A. (1985): Pseudo-random thoughts on space, scale and ideology in political geography. *Political Geography Quarterly*, 4, č. 1, s. 5-18.
- KISS, Y. (1993): Lost Illusions? Defence Industry Conversion in Czechoslovakia, 1989-92. *Europe-Asia Studies*, 45, č. 6, s. 1045-1069.
- KOLKO, J. (1988): *Restructuring the World Economy*. New York, Pantheon Books, 390 s.
- LEFEBVRE, H. (1979): Space, Social Product and Use Value. In: Freiberg, J., ed.. *Critical Sociology, European Perspectives*. New York, Irvington Publishers, s. 285-295.
- LEFEBVRE, H. (1991): *The Production of Space*. Přeloženo Donaldem Nicholson-Smithem. Cambridge, MA, Blackwell, 454 s.
- MASSEY, D. (1984): *Spatial Divisions of Labour, Social Structures and the Geography of Production*. New York, Methuen, 339 s.
- MEYER, W.B., GREGORY, D., TURNER II, B.L., McDOWELL, P.F. (1992): The Local-Global Continuum. In: Abler, R.F., Marcus, M.G., Olson, J.M., eds.: *Geography's Inner Worlds, Pervasive Themes in Contemporary American Geography*. New Brunswick, Rutgers University Press, s. 255-279.
- PALM, R. (1986): Coming Home. *Annals of the Association of American Geographers*, 76, č. 4, s. 469-479.
- RODWIN, L., SAZANAMI, H., eds.(1989): *Deindustrialization and Regional Economic Transformation: The Experience of the United States*. Boston, Unwin Hyman.
- RODWIN, L., SAZANAMI, H., eds. (1989): *Deindustrialization and Regional Economic Transformation: The Experience of Western Europe*. Boston, Unwin Hyman.
- ROWLES, G.D. (1978): Reflections on Experiential Field Work. In: D. Ley and M.S. Samuels, eds. *Humanistic Geography, Prospects and Problems*. Chicago, Maaroufa Press, s. 173-193.
- ROWLES, G.D. (1980): Toward a Geography of Growing Old. In: A. Buttimer and D. Seamon, eds.: *The Human Experience of Space and Place*. New York, St. Martin's, s. 55-72.
- SAUER, C.O. (1941): Foreward to Historical Geography *Annals, Association of American Geographers*, 31, č. 1, s. 1-24.
- SAWERS, L., TABB, W.K., eds. (1984): *Sunbelt/Snowbelt, Urban Development and Regional Restructuring*. New York, Oxford University Press.
- SMITH, N. (1987): Dangers of the Empirical Turn, Some Comments on the CURS Initiative. *Antipode*, 19, č. 1, s. 59-68.
- SMITH, N. (1988): The region is dead! Long live the region! *Political Geography Quarterly*, 7, č. 2, s. 141-152.
- SMITH, N. (1990): *Uneven Development, Nature, Capital and Production of Space*. Cambridge, MA, Basil Blackwell, 219 s.
- SMITH, N., DENNIS, W. (1987) : The restructuring of geographical scale, coalescence and fragmentation of the northern core region. *Economic Geography*, 63, č. 2, s. 160-182.
- TAYLOR, P. J. (1981): Geographical Scales within the World-Economy Approach. *Review*, 5, č. 1, s. 3-11.

- TAYLOR, P.J. (1982): A materialist framework for political geography. *Trans. Inst. Br. Geogr. N.S.*, 7, č. 1, s. 15-34.
- TAYLOR, P.J. (1986): The Paradox of Geographical Scale in Marx's Politics. *Antipode*, 19, č. 3, s. 287-306.
- TAYLOR, P.J. (1989): Political Geography, World-economy, nation- state and locality. 2. vyd. New York, John Wiley & Sons, 308.
- WATSON, M.K. (1978): The Scale Problem in Human Geography. *Geografiska Annaler*, 60B, č. 1, s. 36-47.

Summary

GEOGRAPHICAL SCALE IN ANGLO-AMERICAN GEOGRAPHY

The question of geographical scale is one of the pervasive themes in geography. Geographers have traditionally recognized three basic levels of geographic scale (macroscale, mesoscale and microscale) and the difficulties associated with linking their research across these scales. Spatial analysis school rejected micro level analyses as impossible, unnecessary, misleading and less successful than macro analysis and concentrated its research at the macro level. Post-positivist geographic approaches (including behavioral geography) challenge the view of geographic scales developed in the spatial analysis school. They contend that the spatial analysis school is based on wrong assumptions and therefore its approach is inadequate. Theories developed using the macro analysis have little predictive power and less explanatory power because they ignore microanalysis and microscale. Humanistic geography stresses the microscale approaches in its methodology and overall philosophy but the ignorance of macroscale processes raises a number of fundamental questions about this approach.

The problems associated with approaches trying to emphasize one scale analysis while ignoring other scales suggested that there was a need to develop new approaches that would be able to work with different geographic scales and slip between them. Peter Taylor attempted to develop a political economy of scale in political geography during the 1980s (1981, 1982, 1986, 1989). He argues that there is a trilogy of scales – global, national, and urban, and that all of them are related within a world economy perspective. The three scales represent three spatial systems – global, national and urban, and they have different prime roles in the world economy, where the world economy is the scale of reality, the state and nation represent the scale of ideology and the city is the scale of experience.

Taylor's political economy of scale overcomes many problems experienced by previous geographic approaches. It encompasses all levels from local to global and its analysis is not limited to only one of them. It also links all three scales together arguing that there is only one system, the world economy, manifested at three scales. The problems associated with this model include its unsatisfactory definition of the local scale that in Taylor's model omits non-urban population. Another problem involves the Taylor's definition of nation-states as coherent units insofar as they constitute ideological units. This model also does not mention the regional scale but the regional economic systems located between the national and local scales are usually the cornerstones of national economies and are undergoing profound transformation in the current period of economic restructuring.

The second approach to the development of the theory of geographical scale is represented by the work of Neil Smith (1987, 1988, 1990, N. Smith and W. Dennis, 1987). He develops a more directly materialist perspective derived out of the theory of uneven development (1988) and using the Lefebvre's idea of the production of space (H. Lefebvre, 1979, 1991). The three geographical scales are the result of the necessary differentiation of capitalist spaces as particular scales of social activity and they are used by capital as means of organization and integration of processes involved in the accumulation and reproduction of capital. An integrated capitalist economy is organized at these scales and they are (especially the scale of economic regions) periodically transformed during the transformations and restructuring of capitalism (N. Smith, 1988, N. Smith and W. Dennis, 1987). Thus the geographical scales of capitalist accumulation and circulation are socially produced. Changes associated with economic restructuring led to the fragmentation of old regional space into a mosaic of localities and at the same time the old regional structure is being absorbed into larger units as the regional scale expands from a unit of national space to a unit of international space. This process represents a complete restructuring of the scale at which regions are formed as coherent and integrated economic units from national scale to international scale (N. Smith 1988, N. Smith and W. Dennis, 1987). Smith's attempts to develop a theory of geographical scale and his notion of the production of geographical scale represent a very important theoretical input into the broader discussions of international, national and regional dimensions of restructuring and locality studies in geography.

It is obvious that the transition in Central and Eastern Europe (CEE) is a part of global restructuring and it may be seen that the global capital represented by the multinational corporations will greatly benefit from this transition. The global capital moves to the region not to help the countries devastated

by communism, but to make profits and extend its accumulation into the territories that to a large extent have been previously excluded from the reach of its operations. If we want to understand the real driving forces behind the transition in CEE we should not leave the global scale from our analysis of the transition. In this regard it is also useful to think about the role of the international (global) organizations such as the IMF or the World Bank in the transition in CEE. There is also a significant political pressure from the governments of the individual developed countries (for example the United States) or supranational organizations (for example the European Community) on CEE to pursue the transition regardless its social costs and to introduce democracy.

There are two contrasting processes going on in the Czech Republic. On the one side the fragmentation of the regional structure takes place which is illustrated by the growing number of municipalities and non-existent administrative regions. On the other side, we may expect the expansion of the regional scale through economic and political integration with Western Europe.

Poznámky recenzenta

K příspěvku dr. Pavlínka mám řadu kritických výhrad, které zde mohu ovšem jen naznačit. Tyto výhrady jsou ve své podstatě orientovány převážně k přebíraným tvrzením neomarxistických geografů. Předpokládám přitom, že bedlivý čtenář odkryje řadu rozporů v těchto tvrzeních sám. S vědomím značné zjednodušenosti uvádím alespoň čtyři poznámky:

1. Přestože vývojová teorie společnosti a kritika kapitalizmu K. Marxe byla v řadě ohledů objevná – a nepochybně „o několik řádů“ převyšovala přínosy jeho dnešních zastánců – byla jednostranná a metodicky pochybná. Tím mám na mysli zejména dialektické postupování „upravené“ podle potřeb chtěného výsledku, relativní nejednoznačnost těchto postupů ve srovnání s relativní jednoznačností výsledných tvrzení apod. Koncentrované se to projevuje v jednostranném zdůraznění „sobeckosti“ kapitálu a naprosté dominantnosti procesu jeho akumulace. Ptám se totiž, zda se může parciální aktivní systém chovat jinak než sobecky, má-li přežít? Také se ptám, zda je lepší akumulace prostřednictvím válečného výboje či využíváním převahy na trhu?

2. Eventuální jednostrannost a rozhodující dominantnost akumulace kapitálu, spojená se zneužitím monopolu apod., tj. s okrádáním „slabých“, je ovšem vážný problém. Ptám se však opět, co je kapitál? Je to „zlý bůh“ či skupina mála bohatých, kteří si podřídí většinu chudých? A je to plně integrovaná a vnitřně homogenní skupina? Ovládá kapitál lidi nebo někteří lidé prostřednictvím kapitálu ovládají ostatní? Je jistě empiricky doložitelné, že tomu tak částečně je. Avšak stejně tak je doložitelné, že zde jsou i další síly a procesy ve hře, které působí opačně. Není ekonomický vývoj spojen také s růstem politických aj. svobod, s aktivizací lidí, a zejména pak s rozvojem společenské i územní dělby práce? Není konkurence vedoucí k nerovnoměrnostem kompenzována rozvojem kooperace, a tedy vzájemně potřebnosti a závislosti všech prvků?

3. Všechny předchozí otázky ovšem souvisejí s obecnými systémovými problémy, resp. s obecnými problémy společenskými, které jsou v tomto smyslu primárně jak neprostorové, tak i neměřitkové. Geografie se tudíž k nim dostává až zprostředkovně. Zdá se však, že tato zprostředkovanost, event. až záměna, není řadou geografů pochopena. S tím je spojena řada metodologických zmatení. Co vlastně znamená globální? Jednou je to chápáno jako „obecné“, jindy jako „světového měřítka“. V některých spojeních je to pojímáno jako „integrální“ (zahrnující i národní a lokální úroveň), jindy jako autonomní měřítková úroveň. V těchto souvislostech odkazují na článek A. Sayera (1991) v *Environment and Planning A*, str. 283–308.

4. Stejně jako je nutné analyzovat globalizační – jakožto integrační – procesy, je nutné „vidět“ i procesy participační – zejména jako decentralizační a diferenciacní. Řada sociálních vědců hovoří již delší dobu např. o převaže globalizačních tendencí v ekonomice a naopak o převaze participačních a autonomizačních procesů v politické oblasti (projevem je právě rozvoj samosprávy obcí a regionů). Vývoj tedy vede k rozvoji integrace i diferenciaci, integrita je nutně podmiňována i aktivitou zdola – má-li být úspěšná.

Odpověď autora

Cílem mého příspěvku bylo na velice omezeném prostoru informovat čtenáře o problematice řádovosti v anglo-americké geografii. Analýza a kritika západní marxistické geografie nebyla předmětem mého příspěvku a vyžádala by si nejméně jeden samostatný článek.

(Pracoviště autora: Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, Praha 2, tč. University of Kentucky, Department of Geography, 1457 Patter-son Office Tower, Lexington, KY 40506-0027, U.S.A.)

Došlo do redakce 22. I. 1994

Lektoroval Martin Hampel